

The role of Helleh field in the development of comparative education culture

Zahra Taheripour^{*}, Seyed Mostafa Malihi^{**}

Seyed Abdorahim Hoseyni^{***}

Abstract

Halleh district replaced Baghdad and Najaf districts in the middle centuries. With the political freedom that was created after the overthrow of the Abbasid Caliphate, the Helians took valuable steps in the direction of developing the culture of comparative education. The leaders of Haliyan in this field were Mohaghegh Halli and Allameh Halli, who were completely surrounded by the theological, jurisprudential, and exegetical opinions of the Sunnis, and far from their prejudices, religious affiliations, and one-sided attitudes, they tried to adapt their opinions to the opinions of Imamiyya jurists. At the same time, Shiite scholars While writing works centered on controversial issues, Shahrhalla was the founder of intra-religious comparative education.

The importance of Helian's activity in the field of comparative education according to their time situation is to preserve, transfer and convey the legacy of the predecessors to the future and provide a theoretical and practical model in the face of the opinions of the opponents and various schools of thought. The comparative scientific and intellectual community of Helleh has developed a defined method and a system for the transmission of scientific findings in successive ages, which can be placed as a successful model in this field, one of the contemporary period.

Keywords: Comparative education, jurisprudence, interpretation, kalam, hallah.

^{*} Assistant Professor of Islamic Studies, Refah School, Tehran, Iran (Corresponding Author),
taheripour@refah.ac.ir

^{**} Assistant Professor of Law, University of Quranic Sciences and Education, Tehran, Iran,
s.mostafa.malihi@gmail.com

^{***} Associate Professor, Faculty of Theology, Farabi University, University of Tehran, abd.hosseini@ut.ac.ir

Date received: 16/02/2023, Date of acceptance: 14/05/2023

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

نقش حوزه حله در توسعه فرهنگ آموزش تطبیقی

زهرا طاهری پور*

سید مصطفی ملیحی**، سید عبدالرحیم حسینی***

چکیده

حوزه حله در سده های میانی جایگزین حوزه های بغداد و نجف شد. حلیان با فراغت سیاسی که در پی برچیده شدن خلافت عباسی ایجاد شده بود، گام های ارزشمندی در جهت توسعه فرهنگ آموزش تطبیقی برداشتند. سرآمد حلیان در این عرصه محقق حلّی و علامه حلّی بودند که احاطه کامل به آرای کلامی، فقهی و تفسیری اهل سنت داشتند و به دور از تعصبات و تعلقات اعتقادی و مذهبی و نگرش های یک سویه به تطبیق نظرات آنان با آراء فقیهان امامیه پرداختند. در عین حال عالمان شیعی شهر حله ضمن نگارش آثار با محوریت مسائل اختلافی پایه گذاران آموزش تطبیقی درون مذهبی بودند.

اهمیت فعالیت حلیان در زمینه آموزش تطبیقی با توجه به موقعیت زمانی آنان، حفظ، انتقال و رساندن میراث پیشینیان به آیندگان و ارائه الگوی نظری و عملی در مواجهه با آراء مخالفان و مکاتب فکری گوناگون است، به زعم نویسندگان مقاله برخلاف تلقی ها و برداشت های مشهور، نظام آموزش تطبیقی جامعه علمی و فکری حله در اعصار متوالی روش تعریف شده و نظام مندی برای انتقال یافته های علمی خود پیش گرفته است که می تواند به عنوان الگوی موفق در این زمینه از منابع اساسی برنامه ریزی آموزش تطبیقی علوم انسانی دوره معاصر قرار گیرد.

کلیدواژه ها: آموزش تطبیقی، فقه، تفسیر، کلام، حوزه حله.

* استادیار مدرسی معارف اسلامی، دانشکده رفاه، تهران، ایران (نویسنده مسئول)، taheripour@refah.ac.ir

** استادیار حقوق، دانشگاه علوم و معارف قرآن، تهران، ایران، s.mostafa.malihi@gmail.com

*** دانشیار، دانشکده الهیات، دانشگاه فارابی، دانشگاه تهران، abd.hosseini@ut.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۷/۰۸، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۰/۰۵

۱. مقدمه

بحث و بررسی و نقد آراء و نظرات پیروان سایر مذاهب از تلاش های ارزشمند شیعه بوده است. این شیوه از فعالیت علمی در قالب آموزش تطبیقی در تاریخ فرهنگ شیعه قابل بررسی و مطالعه است. بدون شک اجتهاد و ارائه فتوا و نظریه استدلالی و استنباطی بدون در نظر گرفتن دیدگاه های مخالف و معتقدات سایر مذاهب میسر نیست.

امام علی(ع) در وصیت خویش به محمد بن حنیفه می فرماید:

اقوال و نظرات مردمان را با یکدیگر جمع کن. سپس هر کدام را که به صواب و درستی نزدیک تر است برگزین و هر کدام را که مشکوک است رها کن تا اینکه فرمودند خود را به خطر انداخته است کسی که به رأی خویش بسنده کند و کسی که پذیرای آرای مختلف باشد. لغزش گاه ها را می شناسد (نهج البلاغه، حکمت ۱۶۴).

برهمن مبنای سیره و روش علمی امام صادق(ع) و سایر ائمه بر تعامل مثبت با غیر مذهب امامیه بوده است. علما و دانشوران شیعی به پیروی از اهل بیت گام های موثری در این زمینه برداشتند و فرهنگ نگارش تطبیقی یا علم خلاف و یا خلافتیات در میان شیعه شکل گرفت و در مسیر رواج مطالعات تطبیقی علوم دینی بزرگانی همچون شیخ مفید کتاب «الاعلام بما اتفقت علیه الامامیه من الاحکام»، شیخ طوسی کتاب «الخلافت» و طبرسی تفسیر «مجمع البیان» را نوشتند.

فرهنگ خلق آثار علمی تطبیقی در میان علمای حله رونقی بسزا یافت و در دو بخش درون مذهبی و برون مذهبی شتاب فزاینده ای را تجربه نمود و نگاشته های ارزشمندی تألیف شد. محقق حلی در وصایای خود به فوائد آموزش تطبیقی تأکید می کند و می نویسد: «هر چه بیشتر به مطالعه اقوال پرداز تا به مزایای احتمالی دست یابی و هر چه بیشتر در جستجوی اسناد مسائل باش تا آنچه را بر می گزینی از روی بصیرت باشد» (محقق حلی، ۱۳۶۴، مقدمه).

به رغم تحقیقات گسترده در مورد حوزه حله، اما بررسی نگاشته های تطبیقی علمای این حوزه همچنان نیازمند کاوشی بیشتر است، موضوعی که در این مقاله بارویکردی علمی پژوهشی بدان خواهیم پرداخت.

۲. روش پژوهش

این پژوهش با رویکرد کیفی و به شیوه توصیفی - تحلیلی و با بررسی متون تاریخی و اسلامی به روش کتابخانه ای مطالعه شده است. محققان با بررسی کتاب ها، پایان نامه ها، مقالات، سایت ها و کانال های معتبر و مرتبط با عنوان پژوهش به بررسی و تحلیل موضوع پرداختند. از این رو جامعه تحلیلی تمام منابع مرتبط با موضوع پژوهش بوده است و حجم نمونه همه ی منابعی است که محققان به آنها دسترسی داشتند. محققان با در نظر گرفتن مسئله پژوهش و برای یافتن پاسخ سوال اصلی به گردآوری داده ها و تحلیل اطلاعات با در نظر گرفتن سرفصل ها و عناوین فرعی فیش برداری کرده اند. پس از آن ها فیش ها بر اساس نظم منطقی طبقه بندی و مورد ارزیابی و بررسی قرار گرفته و با بهره گرفتن از تحلیل منطقی مطالب به توصیف داده ها پرداخته شده است.

۳. رویکرد ارتباطات علمی حوزه حله

شهر حله در بخش غربی فرات در منطقه جامعین نزدیک بابل قدیم که قدمتی چند هزار ساله داشت، بنا شد و از این نظر در موقعیت احیای ارتباطات جغرافیایی و علمی فرهنگی تمدن کهن بابل قرار گرفت.

علی بن یوسف بن مطهر برادر علامه حلی در کتاب خود «العدد القویه فی دفع المخاوف الیومیه» مراحل بنای شهر حله را چنین می نگارد:

سیف الدوله در سال ۴۹۳ ق. زمین شهر را آماده کرد. در سال ۴۹۵ ق. با پی ریزی شالوده و اساس خانه ها و ورودی شهر، ساخت آن را آغاز نمود. سال ۴۹۸ ق. خندقی در اطراف شهر حفر کرد. سال ۵۰۰ ق. دیوار و سوراخ اطراف شهر را ساخت و در سال ۵۰۱ ق. با اهل و خانواده و لشکریان در آنجا فرود آمد (ابن مطهر حلی، ۱۴۰۸، ۲۵۹).

حله پس از تأسیس مرکز اداری منطقه ای پهناور بود که تحت نظارت سازمانی و مدیریتی متشکل از صدر، ناظر و ضابط شهرداری می شد. به موازات گسترش و ارتقاء سطح ارتباط اولیه شهرنشینی و فرهنگی این مناطق «اعمال حله» نام گرفتند و در بالندگی علمی و فرهنگی شهر حل نقش بسزایی داشتند. شهرهایی همچون نیل^۱، سورا^۲، بُرس^۳ از جمله این مناطق بودند. یکی از ویژگی های شهر حله همزیستی و مناسبات طوایف شیعی و عربی از مذاهب مختلف بود که چشم انداز روشن ارتباطات میان قومیتی و میان مذهبی را نویدمی داد. امری که موجب

گردید تمدن اسلامی حله درعین تأکید بر مولفه های حیاتی، انسانی و دینی واحد، امتیازات و تنوع و تکثر قومیتی و فرهنگی خود را در قالب خاندان ها و طوایف مختلف علمی و اجتماعی حفظ نماید. از مهم ترین و محوری ترین این طبقات که سیرتطور تمدن و دانش این عرصه را رقم زده اند می توان به نمونه های بارزی اشاره داشت؛

۱. "آل بطریق" که یحیی بن محمد بن بطریق معروف به ابن بطریق و دو فرزندش علی و محمد از مشهورترین افراد این خاندان به شمار می آیند (امن، بی تا: ۱۱: ۱۷۷). ابن بطریق برغم شهرت در علم فقه و صنعت شعر، سفرهای علمی متعدد به سرزمین های مختلف در شام و عراق و دیگر بلاد اسلامی انجام داد، دست آورد بزرگ این ارتباطات را می توان در تعاملات و مراودات فرهنگی و اجتماعی آن عصر ملاحظه نمود. (خیرالدین زرکلی، ج. ۸، ص. ۱۴۱: ۲۰۰۲)

۲. "آل طاووس" خاندانی از سادات حسنی کانون مهمی در ایجاد حرکت های فکری و علمی حوزه حله و بالندگی معارف الهی و مکتب اهل بیت به شمار می آیند. به گفته صاحب عمده الطالب «آل طاووس از سادات علما و نقبا هستند فرد برجسته این خاندان سید زاهد ابو ابراهیم موسی بن جعفر است». (ابن عنبه: ۱۳۸۰، ۱۷۳). علی بن طاووس (۵۸۹-۶۶۴ ق)، حسن بن طاووس (د. ۶۵۶ ق)، احمد بن طاووس (د. ۶۷۳ ق) و عبدالکریم بن احمد بن طاووس (۶۴۷-۶۹۳ ق) از رجال سرشناس خاندان هستند. این خاندان علاوه بر نشر و بیان معارف شیعی و فراهم نمودن پاسخ های متقن علمی به شبهات عالمان دیگر مذاهب، برای احیای فرهنگ مقاومت و شهادت و ترویج ادبیات جهادی در چهارچوب بازسازی تاریخی و روایتگری حادثه عاشورا پیشگام بوده اند، از جمله مهم آثار ایشان در این خصوص می توان به "الملهوف علی قتلی الطفوف" معروف به لهوف تألیف علی بن موسی مشهور به سید بن طاووس (۵۸۹-۶۶۴ ق) اشاره داشت.

۳. "آل نما" عنوان افراد خاندانی امامی از دانشوران حله که خدمات شایانی به علم و دانش کردند. از افراد نام آور این خاندان می توان به ؛ محمد بن جعفر بن محمد بن نما ملقب به نجیب الدین، جعفر بن محمد بن جعفر بن محمد ملقب به نجم المله والدین، حسن بن جعفر بن هبه الله بن نما (م ۶۴۵ ق) اشاره کرد، ویژگی مهم این شخصیت علمی برخلاف دیگر بزرگان حله در مخالفت و رقابت با شیوه مطالعات و تحقیقات تطبیقی بیرونی بوده و در آثار خود بیش از آن که به تطبیقات بیرون مذهبی تکیه نماید با انتقاد از منطق و سبک بزرگانی چون شیخ الطائفه طوسی رویکرد تطبیقی درون مکتبی را رواج

نقش حوزه حله در توسعه فرهنگ آموزش تطبیقی (زهرای طاهری پور و دیگران) ۲۰۵

داد. (تاریخ الفقه و تطوراته، ص ۳۸: بی تا) از این جهت به عنوان بنیانگذار دیدگاه معارض با دیگر حلی ها ارزیابی می گردد.

۴. "آل سعید" از خاندان های بزرگ و کم نظیر علمی و دینی شیعه است. نامدارترین فرد این خاندان جعفر بن حسن بن یحیی معروف به محقق حلی (۶۰۲-۶۷۶ ق) می باشد. پدر محقق حلی؛ حسن بن یحیی هم عالمی عظیم الشأن بوده است (حر عاملی، ۱۳۶۲، ۲: ۳۵۴).

۵. "آل مطهر" نیز خاندانی اهل دانش و فضیلت و تقوا بودند. از مشاهیر این خاندان علامه حلی (۶۴۸-۷۲۶ ق) و فرزندش محقق حلی مشهور به فخر المحققین قابل ذکرند.

دستاورد های حوزه حله از چند جهت قابل ملاحظه است؛ نخست؛ دستاوردهایی همچون احیای تفکر اجتهادی، دسته بندی احادیث به اعتبار سند و تدوین آثار رجالی، دگرگونی و تحول چشمگیر در فقه، نوگرایی موضوع بندی فقهی و رویکرد فلسفی به دانش کلام (طاهری پور، ۱۳۹۶). برخی از این آثار همچون نوگرایی موضوع بندی فقهی که توسط محقق حلی با سبک خاص در کتاب شرایع الاسلام انجام شد تاکنون مورد توجه محققان و دانش پژوهان بوده است. دوم؛ بنیان گذاری منطق علمی مطالعات تطبیقی و ارتباطات میان تمدنی و بینا فرهنگی در راستای انتقال یافته های علمی و دادوستد نظریه های سازنده حیات فردی و اجتماعی مسلمانان. شروع این رویکرد از عرصه فقهت، اجتهاد، حدیث و تفسیر آغاز گردید و در زمینه های شعر، ادبیات، فرهنگ ارتباطی با دیگر اقوام و ملل به مسیر خود ادامه داد.

۴. یافته های آموزش تطبیقی حوزه حله

دانشوران حلی در حوزه های مختلف مثل اصول، کلام و تفسیر اقدام به نگارش کتاب های تطبیقی نمودند هر چند عمده توجه آنان به دانش فقه بود. توجه به این دانش در حوزه علمی حله از شمار فراوان فقیهان، آثار و تألیفات گسترده در این زمینه، نیز از طریق گام های اساسی که در پیشبرد این دانش برداشته شده، مشخص می شود. به طوری که فقه را نه تنها مسلط ترین دانش، بلکه گسترده ترین جنبش علمی شیعه در این حوزه باید به شمار آورد. اقدامات علمای حله در زمینه دانش فقه را می توان به دو دسته تقسیم کرد:

نخست؛ آموزش تطبیقی درون مذهبی

اثر بی نظیر حوزه حله کتاب «مختلف الشیعه» نام دارد. علامه فقیهی خوش فکر، که در آن برهه زمانی ضرورت تألیف چنین نگاشته ای را فهمید. زیرا با دور شدن از عصر معصوم اختلاف آراء و روش های استنباط ناهمگونی فتاوا را دربرداشت (عظیمی، ۱۳۸۵، ۲۱۳). از طرف دیگر اوضاع سیاسی حاکم بر آن دوران بسیاری از ذخایر ارزشمند علمی فقهای شیعه که با تلاش و زحمت فراوان بدست آمده بود را از بین می برد. به عنوان مثال کتابخانه شیخ طوسی که حاوی هزاران جلد و اثر بی نظیر بود، به آتش کشیده شد.

چنین حوادثی بارها توسط دشمنان شیعیان رخ می داد. لذا اثری که حاصل تلاش فقهای متقدم را که نزدیک به زمان معصوم بودند را حفظ نماید، تلاشی بس بزرگ و قابل تقدیر است. علامه حلی با نگارش کتاب المختلف گام موثری در این زمینه برداشت. این کتاب حاوی نظارت فقهای شیعه تا زمان مولف می باشد. علامه حلی در کتاب «الخلاصه» درباره «مختلف الشیعه» چنین می نگارد: «ذکرنا فیہ خلاف علمائنا خاصه و حجه کل شخص و الترجیح لما یصیر الیه» (حلی، ۱۳۸۱، ۴۵).

موضوعات این کتاب از طهارت تا دیات را در بر می گیرد. این کتاب تنها منبع ارزشمند و معتبر جهت آگاهی از فتاوی کسانی همچون ابن جنید و ابن عقیل، پدر شیخ صدوق و برخی از علمای شیعه که هیچ اثری از آنها باقی نمانده است. این ویژگی کتاب مختلف را در زمره اثر منحصر به فرد حوزه علمی شیعه قرار داده است. علامه در یکی از کتابهای خود بعد از تمجید از ابن جنید به این موضوع اشاره کرده است: «انا ذکرت خلافه و اقواله فی کتب مختلف الشیعه لاحکام الشریعه» (حلی، ۱۴۱۱، ۲۹۲).

آقا بزرگ در رابطه با ابن جنید و موضع علامه در رابطه با او می نویسد: «لکنه لاجل قوله با لقیاس ترک الاصحاب بجمیع تصانیفه الکثیره و استنساخها حتی ان فی عصر العلامه لم یوجد منها غیر مختصره» (آقا بزرگ طهرانی، ۴ : ۵۱۰-۵۱۱).

این نگاشته علامه حلی مورد توجه علمای بعدی قرار گرفت و شروح و حواشی متعدد بر آن نگاشته شد. بدین ترتیب علامه آغازگر فرهنگی در حوزه نگارش آموزش تطبیقی درون مذهبی شد.

دوم؛ آموزش تطبیقی برون مذهبی

۱) نگاشته هایی که از همان ابتدا با هدف تطبیق بین آراء نگاشته شده است که مهم ترین آنها عبارتند از: ۱. «تذکره الفقهاء» علامه حلی در مقدمه کتاب تذکره هدف از نگارش کتاب را چنین می نویسد:

نقش حوزه حله در توسعه فرهنگ آموزش تطبیقی (زهرای طاهری پور و دیگران) ۲۰۷

هدف ما در این کتاب موسوم به تذکره الفقهاء بر تخلص فتاوی علماست و ذکر قواعد آنها در رسیدن به درست ترین راه ها و مستدل ترین براهین و درست ترین گفتارها و روشن ترین سخنان که روش امامیه است در اخذ علم از وحی الهی و علم ربانی نه رأی و قیاس و نه اجتهاد مردم به صورت موجز و مختصر و ترک اطاله کلام و در هر مسئله به موارد اختلافی اشاره شده و در قضاوت بین آراء بر انصاف نظر دادیم (علامه حلی، ۱۴۱۴، ۳۶).

این کتاب از ارزشمندترین کتاب ها در زمینه فقه تطبیقی است که به تنهایی نبوغ علامه را نشان می دهد (مطهری، بی تا، ۳: ۴۵).

برخی موضوعات مربوط به نکاح آخرین بحث این کتاب است. علامه ضمن طرح آراء فقها شیعه مثل شیخ طوسی، ابن جنید و شیخ صدوق به آرای فقهای عامه را طرح کرده است و به آرای مذاهبی نظیر زیدیه و قاسمیه هم اشاره نموده است (همان: ۱: ۱۳۱). "منتهی المطلب فی تحقیق المذهب" کتاب فقهی منتهی المطلب در ۱۴ جلد تمام آراء فقها از مذاهب اهل بیت و مذاهب اربعه را عرضه کرده است. علامه تلاش خود برای بررسی تمام جوانب یک موضوع علمی به کار گرفته است. روش علامه در منتهی بدین ترتیب است؛ که ابتدا نظر خود را در مورد موضوع مورد بحث طرح کرده سپس آراء فقها و شیعه و پس از آن نظر فقهای عامه. در مرحله بعد دلیل خود را از کتاب و سنت ارائه کرده است در مرحله سوم استدلال برای ابطال نظر مخالفان در گام چهارم علامه اشکالات وارد را طرح و به تک تک آنها پاسخ می دهد (اعرجی، ۱۴۳۱، ۵۰). "المعتبر فی شرح المختصر" کتاب المعبر نوشته محقق حلی از دانشوران بنام حوزه حله است نقش وی در بالندگی فرهنگ تشیع مثال زدنی است. کتاب معتبر یک دوره فقهی مختصر در حوزه فقه تطبیقی است. محقق در مقدمه کتاب به علت نگارش کتاب اشاره کرده است. وی در ضمن مباحث کوتاه اقوال فقهای شیعه و سنی را طرح و در نهایت با استدلال به آیات و روایات نظر صحیح را بیان می کند.

۲) نگاشته هایی که هدف از نگارش تطبیق بین آراء نیست، لیکن حسب ضرورت وارد عرصه تطبیق شده اند مانند: ۱. "غنیة النزوع الی علمی الاصول و الفروع" مولف کتاب ابوالمکارم حمزه بن علی (د. ۵۸۵ ق). نخستین فرد از خاندان علمی بنی زهره در حلب که در سال ۵۷۴ ق. وارد شهر حله شد (خفاجی، ۱۴۲۸، ۳۲). محمد بن ادریس حلی با ابوالمکارم حمزه معاصر بود و از او اجازه روایت دریافت کرد (بحرانی، بی تا، ۲۷۷).

بزرگانی همچون محقق حلی (خوئی، ۱۴۱۳، ۱۷: ۲۵۴). حسن بن نما حلی (بروجردی، ۱۴۱۰، ۱: ۱۱۰) بحیی بن احمد بن سعید هُذلی (افندی، ۱۴۰۳، ۵: ۲۴۴۰) از دانش‌آموزان مجلس درس این استاد بودند. کتاب غنیه مشتمل بر موضوعات مهم کلامی، اصول فقه و یک دوره فقه استدلالی می‌باشد. نویسنده به آیات زیادی استشهاد کرده است به طوری که چنین روشی در کتاب سایر فقها دیده نمی‌شود. تسلط ابوالمکارم بر فقه اهل سنت کم‌تر از احاطه وی بر فقه امامیه نبوده است. از این رو در کنار نگارش آراء فقها امامیه به اقوال و آراء اهل سنت نیز اشاره کرده است (ابن زهره، ۱۴۱۷، ۱: ۲۷-۲۸). "السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی" ابن ادریس حلی (۵۴۳-۵۹۸ هـ) با نگارش کتاب «السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی» در نقد آراء شیخ طوسی یک قرن رکود را شکست واز این رو نامش در فرهنگ و تمدن اسلامی پرآوازه شد. کتاب سرائر کتاب فقهی و استدلالی است. آنچه از سرائر در اینجا مدنظر است طرح اقوال اهل سنت است. ابن ادریس در برخی مسائل به شیوه تطبیقی به بیان دیدگاه‌های آنان می‌پردازد (ابن ادریس حلی، ۱۴۱۰، ۱: ۱۱۵، ۲۰۵، ۲۶۰، ۲: ۶۴، ۹۸، ۱۵۹). "نهج الحق و کشف الصدق" علامه حلی کتاب نهج الحق را به نام سلطان محمدالجایتو نگاشت. این کتاب ۱۸ باب است اما در واقع مشتمل بر کلام اشعری ابطال عقاید ناصبی و طرح مباحث فقه تطبیقی بین شیعه و اهل سنت می‌باشد. مفصل‌ترین موضوع کتاب، بحث امامت است. علامه آیات و روایات متعددی در اثبات امامت امیرالمؤمنین علی (ع) نقل می‌کند. تعداد این آیات ۸۴ مورد می‌باشد. پس از آن دلالت روایاتی از علماء و بزرگان اهل سنت بر امامت حضرت اثبات شده است (علامه حلی، ۱۹۸۲، ۴). "الملاحم و الفتن" این کتاب نوشته سیدبن طاووس است. وی در متن اثر، آن را «الشریف بالمنن فی التعریف بالفتن» نامیده است. سید در تألیف این اثر از منابع اهل سنت استفاده کرده است از این رو برخلاف روش متداول بین شیعه، نام الفتن را برای اثر خود برگزیده است (صادقی، ۱۳۸۶، ۱۴). کتاب خلاصه ای از سه کتاب «الفتن»، نوشته نعیم بن حماد، «کتاب الفتن» ابوصالح السلیلی و «کتاب الفتن» زکریا بن یحیی نیشابوری است. البته مولف به کتاب‌های مولفان شیعی در این حوزه هم توجه داشته است. ۵. "کنز العرفان" مقداد سیوری اسدی حلی (د. ۸۲۶ ق) نویسنده کتاب کنز العرفان فی الفقه القرآن است. کنز العرفان چنین توصیف شده است: «مولف در کتاب خود احکام فقهی را طبق مذهب شیعه بررسی کرده و از آیات قرآنی استنباط نموده است» (حاجی خلیفه، ۱۹۴۱، ۲: ۱۵۱۷). طبق این توصیف، کتاب

نقش حوزه حله در توسعه فرهنگ آموزش تطبیقی (زهرای طاهری پور و دیگران) ۲۰۹

کنز العرفان براساس تقسیم بندی کتاب های فقهی نگاشته شده و آیات مرتبط با مباحث فقهی تفسیر و شرح آمده است.

البته مطالعه کتاب نشان می دهد که مولف در بیشتر مباحث آرای مذاهب پنج گانه اسلامی را نقل و پس از مقایسه و مناقشه رأی صحیح را انتخاب نموده است. ۶. "ایضاح مخالفه السنه" کتاب تفسیر علامه حلی که صبغه کلامی دارد. مولف در این اثر دیدگاه های اشاعره را که اکثر اهل تسنن را تشکیل می دادند طرح و نقد و بررسی کرده است. ۷. "غایه الوصول" علم اصول در قرن ۸ در اوج قله تحقیق و تعمق قرار گرفت و بیشترین تلاش در این زمینه توسط علامه حلی انجام شد. وی را می توان احیاگر علم اصول شیعه دانست اما فعالیت ارزشمند دیگر علامه حلی در علم اصول به آموزش تطبیقی در زمینه این علم باز می گردد که در کتاب غایه الوصول مورد توجه قرار گرفته است (علم الهدی، @alamalhoda). ۸. "المسائل العزیه" بیشتر از این کتاب نام بردیم. محقق حلی کتاب المسائل را در پاسخ به امیر عزالدین که سنی بود، می نگارد. از این رو محقق بیشتر به آراء اهل سنت می پردازد و از آنها با نام جمهور یاد می کند. این کتاب نیز در زمره نگاشته های تطبیقی دانشوران حله به شمار می رود.

۵. حلیان و تعامل با غیرشیعیان

برافتادن عباسیان به دست مغول ها فرصتی فراهم کرد تا سختگیری های اهل سنت که تا آن روز قدرت اجتماعی و سیاسی را در اختیار داشتند و به لحاظ جمعیتی نیز غلبه با آنها بود، نسبت به شیعیان کمتر شود. انتقال حکومت به ایلخانان که به سبب عدم گرایش به مذهب و فرقه خاصی نسبت به پیروان ادیان و مذاهب با تساهل و تسامح برخورد می کردند فرصتی برای اهل علم، خاصه شیعیان فراهم کرد تا به نشر و توسعه معارف دینی بپردازند (امین، بی تا، ۷: ۲۷۶).

علمای حوزه حله با رفتار خردمندانه و ناشی از عقلانیت فرصت پیش آمده را به نفع مسلمانان، خصوصا شیعه تغییر دادند. براساس بررسی و تحقیق به عمل آمده نحوه تعامل علمی و فرهنگی حلیان با غیرشیعیان در زمینه های متعدد و متنوع قابل پژوهش و مطالعه است، محورهای اصلی و موثر نهضت تطبیق و گفتگوی تمدنی ایشان در ابعاد و جهات ذیل قابل پژوهش است:

نخست؛ کاربست منطق گفتگو با مغولان

زمانی که مغولان قصد حمله به شهر بغداد را داشتند، علمای حله نامه ای به هلاکو نوشته و برای حله و شهر کربلا تقاضای امان نامه کردند. به درخواست هلاکو، پدر علامه حلی به عنوان نماینده مردم حله به دیدار او رفت و با بیان سخنانی از جمله کلامی از امام علی علیه السلام مبنی بر پیش بینی حمله مغولان، توانست مانع ورود آنها به شهر شود (کرکوش حلی، ۱: ۶۶-۶۷). بدین تریب با درایت این فقیه نامدار حله، شهر حله و اطراف آن از حملات مغولان در امان ماندند.

سال ۶۵۶ هلاکو در جمع عالمانی که به دعوت وی به مستنصریه آمده بودند، سوالی بدین مضمون مطرح کرد که پادشاه کافر عادل بهتر است یا پادشاه مسلمان جائز. حاضران درمانده از پاسخ به یکدیگر می نگریستند. سید بن طاووس که در آنجا حاضر بود در برگه ای چنین جواب داد که «الکافر العادل افضل من المسلم الجائر» (سید بن طاووس، ۱۴۰۹، ۱: ۸). پاسخ سید مقبول هلاکو قرار گرفت و امان نامه ای به سید داد. سید با استفاده از این فرصت ۱۰۰۰ تن از متدینین را جمع کرده و با حمایت سربازان هولاکو آنها را به شهر حله برد تا از گزند حکومت به دور باشند و خود به بغداد بازگشت (کلبیرگ، بی تا، ۳۰).

همچنین ابن طاووس امر به معروف و نهی از منکر را قلبی می دانست طبق نظر وی سخن بر ضد ظلم و بی عدالتی موجب دشمنی می شود و دشمنی با مردم، انسان را از یاد خدا منصرف می کند (همان: ۴۰).

دوم؛ تعامل با حاکمان و اتحاد فرهنگی و تمدنی

سید بن طاووس در اواخر عمر سال ۶۶۲ هـ به رغم عدم رضایت قلبی^۴ مقام نقابت علویان را پذیرفت و حدود سه سال و یازده ماه در این منصب بود تا آنکه دارفانی را وداع کرد (کلبیرگ، بی تا، ۳۲).

مجدالدین محمد بن عزالدین حسن بن طاووس حکم نقابت زمین های اطراف فرات را از هلاکو دریافت کرد (ابن عنبه، بی تا، ۲۲۰).

علی بن عیسی اربلی (۶۹۲ ق) صاحب «کشف الغمه فی معرفه الائمه» در دیوان الانشا حکومت اشتغال داشته است (جعفریان، ۱۳۹۰، ۶۸۶-۶۸۷).

ابوالحسن علی بن محمد بن علی حلی سکونی، دانشمند، فقیه، نحوی و شاعر امامی بود. ابن سکون یکی از راویان صحیفه سجاده می باشد (افندی، بی تا، ۴: ۲۴۱) وی مدتی به عنوان

نقش حوزه حله در توسعه فرهنگ آموزش تطبیقی (زهرای طاهری پور و دیگران) ۲۱۱

کاتب به امیر سنی شهر مدینه خدمت کرد پس از آن به نزد صلاح الدین ایوبی رفت و مدتی نیز کاتب او بود (موسوی بجنوردی، 1383، ۳: ۶۹۵-۶۹۶).

سوم؛ ارشاد حاکمیت

یکی از اقدامات علمای حله برقراری مناسبات علمی با حاکمان و وزرای وقت در قالب نگارش کتاب بود. قطعاً این نگاه‌ها در هدایت فکری و آشنا شدن آنها با علوم و معارف شیعی موثر بود.

برای نمونه محقق حلی کتاب «المعتبر فی شرح المختصر» را به نام بهاء الدین محمد جوینی نوشت. محقق در دیباچه‌ی معتبر، با عبارات متعددی او و پدرش شمس الدین محمد را ستوده است (محقق حلی، ۱۳۶۴، ۱: ۲۰) شرف الدین هارون جوینی از دیگر برجستگان این خاندان است که علامه حلی کتاب «الاسرار الخفیه» خود را به نام او نوشت (علامه حلی، ۱۳۸۷، ۱۶). همچنین رساله «السعديه» را به سعدالدین وزیر هدیه کرد (اشمیتکه، ۱۳۷۸، ۳۸)

سید مجدالدین محمد بن طاووس کتاب «البشاره» را به نام هلاکو نوشت و با جذب هلاکو نواحی نیل، نجف و کربلا را از غارت و ویرانی نجات داد (همان، ۱۳۷۸، ۳۱).

علامه حلی کتابهای «نهج الحق و کشف الصدق» (طهرانی، ۱۳۹۸، ۲۴: ۴۱۶) منهاج الکرامه فی الامامه (حلی، بی تا، ۹) و کشف الیقین فی فضائل امیرالمومنین (علیه السلام) (حلی، ۱۴۱۳، ۲۱-۲۲) را به نام اولجایتو تألیف کرد.

محقق رساله المسائل العزیه را به دستور امیر عزالدین عبدالعزیز که مدتی حاکم نواحی بصره بوده، می نگارد. در این کتاب سوالات امیر عزالدین را با ذکر استدلال و بیان مبانی و قواعد مربوطه پاسخ می دهد و رساله را به نام امیر عزیه نامیده است.

چهارم؛ رواج اعتدال و هم زیستی مذهبی

دانشوران حلی بر سلوک و تعامل با اهل سنت به دور از هرگونه رفتار و گفتاری که باعث رنجش اهل سنت شده و کینه و دشمنی میان آنان را افزایش می داد تأکید داشتند. آنها از هرگونه لجاجت، عناد و تعصب در مناظرات و گفتگوهای علمی اجتناب می ورزیدند. علامه حلی از پیشروان تفکر، تفاهم و تعامل با سایر مذاهب بود «وی در توقیر و تعظیم صحابه «رضوان الله علیهم» مبالغت فرمودی و اگر کسی در حق صحابه کلمه ای بد بگفتی، منع تمام فرمودی و رنجش کردی .. و کلماتی را که شیعیان متعصب گویند، به غایت منکر بودی و منع کردی (جعفریان، ۱۳۹۰، ۶۹۹ به نقل از حافظ ابرو). این کلام نشان می دهد که علامه

نمی‌خواست اختلافات به عرصه اجتماع کشانده شود. «میان شیخ جمال الدین بن مطهر و مولانا نظام الدین عبدالملک مناظرات بسیار واقع شد و مولانا نظام الدین احترام عظیم کردی و در تعظیم او مبالغه نمودی و مباحثات ایشان از روی افاده و استفاده بود نه بر طریق جدل و لجاج و عناد. شیخ جمال الدین هرگز به طریق تعصب بحث نکردی و در تعظیم و توقیر صحابه به مبالغه فرمودی و اگر کسی در حق صحابه بدگفتی منع فرمودی» (همان، ۶۷۹-۷۰۰).

پنجم؛ هم‌افزایی دانشی

علمای حله به دور از هرگونه تعصب در کلاسهای درس استادان اهل سنت حاضر می‌شدند. سید بن طاووس در محضر درس سید مجیب الدین محمد بن محمود مشهور به ابی نجار بغدادی شافعی مولف کتاب ذیل تاریخ بغداد و راوی کتاب تاریخ الائمه ابن ابی ثلج (م ۳۲۵ ق) حاضر می‌شد. وی در مدرسه مستصریه بغداد اجازه نقل احادیث زیادی را از او دریافت می‌کند. ستایش بسیار سید بن طاووس از این استادش حاکی از جایگاه علمی سید مجیب الدین دارد.

نجم الدین کاتبی قزوینی، فقیه شافعی استاد علامه در دروس عقلی بوده است. علامه به واسطه شمس الدین محمد بن محمد بن احمد کشی با افکار ابن عربی آشنا شد. از دیگر استادان علامه می‌توان به برهان الدین محمد بن محمد نسفی (د. ۶۷۸) اشاره کرد. علامه علم جدل را از او آموخت (اشمیتکه، ۱۳۷۸، ۲۸، ۳۲ و ۳۳).

فراوانی کتب علمای اهل سنت در کتابخانه سید بن طاووس حاکی از احاطه کامل سید به اقوال و نظرات اهل سنت بود.

همچنین علامه حلی اجازه روایت کتابش «قواعد الاحکام فی معرفه الحلال و الحرام» به شاگردش ضیاء الدین هارون بن حسن طبری می‌دهد. علامه در این اجازه شاگردش را به بهترین عبارات توصیف می‌کند (مهدی عباس، ۲۰۰۹، ۱۲۶). و نیز اجازه علامه حلی برای روایت همین کتاب به شاگرد دیگرش بنام قطب الدین محمد بن محمد الرازی خواندنی است. علامه با ادب و احترام فراوان از شاگردانش یاد می‌کند (بحرانی، بی تا، ۱۹۶).

حاصل سخن این که: سخن از فرهنگ و تمدن پیوسته برساس استقراء و برشمردن بارزترین مصادیق و موارد و نگاه به حوادث گوناگون صورت می‌پذیرد، اما زیرساخت‌های این جزئیات و اتفاقات را اصول و قواعد کلی و ضابطه مندی مدیریت می‌کنند، شهر حله به عنوان قطب تمدن تعاملی و گفتمانی تشیع از این قاعده مستثنی نیست، بنیان‌های این حرکت علمی و فرهنگی از

نقش حوزه حله در توسعه فرهنگ آموزش تطبیقی (زهره طاهری پور و دیگران) ۲۱۳

یک سو با حوادث تاریخی قرون نخستین اسلامی عراق و بین النهرین و ایران پیوند دارد که اشاره گردید. لیکن از دیگر سو خاستگاه دینی و انگیزش مکتبی مهم ترین عامل است که به عنوان منطق و روح حاکم بر دادوستدهای علمی و اجتماعی به آن توجه داشت، که در خصوص موضوع سخن این ابعاد قابل توجه است:

۱. بسیاری از آیات قرآن کریم و احادیث معطوف به تاریخ و تمدن مشترک پیروان همه مذاهب اسلامی است که با موقعیت و اقتضائات عصر نزول و اتفاقات آغازین جهان اسلام درهم تنیده است، ازین رو دست یابی به فهم مشترک و مصون از خطا نیازمند بازگشت به گذشته مسلمانان و بایسته های جامعه اسلامی است، امری که تحقق آن جز از طریق کنشگری متقابل مذاهب و هم افزایی آن ها به جای تعارضات بی هدف و مجادلات بی پایان ممکن نیست.

۲. زبان و ادبیات مشترک بین اقوام مختلف حله و محدوده پیرامونی آن برغم فرهنگ ها، مذاهب و آئین های متنوع زمینه ای را فراهم آورد اغلب اندشمندان و عالمان بیش از آن که به داشته و اعتقادات شخصی و قومی خود بیاندیشند به دنبال رسیدن به فهم عمومی از نصوص دینی باشند و حتی الامکان مفاهمه و ادراک اجتماعی از آموزه های دینی را جایگزین فهم فردی و شخصی نمایند، این مهم موجب گردیده حله حتی در عصر کنونی نمونه ای شاخص و موفق از قرائت حداکثری دین به حساب آید که تأمین کننده معیارها و موازنه ها و منابع فکری بخش بزرگی از ضرورت های مباحثات دینی و مذهبی است.

۶. نتایج

۱. فعالیت های علمی حوزه حله همزمان با بنای آن شهر توسط خاندان شیعی بنی مزید آغاز شد. تلاش های علمی این حوزه در سده هفتم و هشتم هجری در حالی که بسیاری از مراکز و مدارس علمی به دست مغولان نابود شده بود به اوج خود رسید. و حله به عنوان یکی از کانون های مهم علمی شیعه جای خویش را در میان محافل علمی و فرهنگی کشور گشود. در حوزه علمی حله روابط علمی گسترده میان دانشوران امامیه و علمای اهل سنت شکل گرفت این تعاملات گاه در قالب دریافت اجازه روایی از مشایخ اهل سنت بود. گسترش مناظرات مکتوب شفاهی و نوشته ای با اهل سنت از دیگر محورهای تعامل میان شیعه و اهل سنت بود. در این میان توجه به فرهنگ نگارش

تطبیقی موجب شد تا با همت دانشوران حلی میراث گران سنگی در این حوزه سامان یافته و به نسل های پسین برسد. همچنین نگارش تطبیقی درون مکتبی برای اولین بار توسط علامه حلی بنیاد نهاده شد.

۲. حرکت علمی مطالعات و بررسی های تطبیقی حلیان در سده های پنجم، ششم، هفتم که در قرن هشتم هجری قمری به اوج اعتلای خود رسیده است، از یک سو به دنبال حفظ تنوع فکری و تکثر نظری عالمان فرق مختلف به منظور ارائه مفاهیم حداکثری از میراث علمی و دینی بوده است، از دیگر سو بر این ضرورت تأکید نموده است که برای جلوگیری از التقاط فرهنگی و نفوذ جریانات معاند با اسلام رویکرد به وحدت فرق و هم افزایی آن ها اجتناب ناپذیر است. علمای حله بنیان گذاری منطق علمی مطالعات تطبیقی و ارتباطات میان تمدنی و بینا فرهنگی در راستای انتقال یافته های علمی و دادوستد نظریه های سازنده حیات فردی و اجتماعی مسلمان را حسب همین ضرورت در پیش گرفته اند رویکردی که آغاز آن از عرصه فقهت، اجتهاد، حدیث و تفسیر آغاز بوده پس از آن در زمینه های شعر، ادبیات، فرهنگ ارتباط با دیگر اقوام و ملل به رشد و بالندگی رسیده و آوازه و ثمرات آن به تمدن ها و ملیت های رسیده است.

پی نوشت ها

۱. نیل مدت طولانی مرکز امارت مزیدیان بود و نام آن در اشعار شاعران حلی نیز آمده است (یعقوبی، ۱۹۵۱، ۱: ۱۵). این شهر خاستگاه علما و ادبای نامداری بوده است، افرادی همچون: حسین بن رده نیلی علامه و فقیه سده هفتم هجری، بهاء الدین علی بن عبدالکریم نیلی، علی بن عبدالحمید نیلی، شیخ ظهیرالدین علی بن عبدالجلیل، سید صفی الدین محمد بن حسن نیلی و محمد بن احمد بن ابی طالب اسدی نیلی حلی مشهور به ابن علقمی وزیر که به سبب برخورداری از ذکاوت و تدبیر در دستگاه بنی عباس به وزارت رسید (ر. ک. طاهری پور).
۲. شهر سورا در نزدیکی شهر حله واقع است. از علمای منتسب به این شهر که در حوزه علمی حله بالیدند: حسین بن رطبه سوراوی و از راویان شیخ ابوعلی طوسی (امین، بی تا، ۶: ۱۹۰)، هبه الله سوراوی از مشایخ اجازه ابن مشهدی در روایت صحیفه سجادیه (ابن مشهدی، ۱۴۱۹، ۱۳)، حسین بن محمد بن ابی الفضل سوراوی از ادبا و شعرای نامدار سده هفتم هجری (امین، بی تا، ۶: ۱۵۵-۱۵۸) علی بن فرح سوراوی از مشایخ پدر علامه حلی (خوئی، ۱۴۱۳، ۱۳: ۱۲۰) نجیب الدین محمد سوراوی (برای مطالعه بیشتر ر. ک: طاهری پور).

نقش حوزه حله در توسعه فرهنگ آموزش تطبیقی (زهرای طاهری پور و دیگران) ۲۱۵

۳. بُرس از مناطق حاصلخیز که پانزده کیلومتر با حله فاصله دارد. از مشهورترین فقهای حله که به این شهر منتسب هستند، می توان به رضی الدین رجب بن محمد بن بُرسی اشاره کرد (افندی، بی تا، ۲: ۳۵) و نیز عبدالصمد بن عبدالصمد بُرسی که عبدالکریم بن طاووس از وی روایت کرده است (خفاجی، ۱۴۲۸، ۲۳).

۴. سید بن طاووس در سفارشی به فرزند خود محمد مطالبی می نویسد که حاکی از عدم تمایل وی به هرگونه پست و منصب دنیوی می باشد. لذا پذیرش چنین پستی از سوی هلاکو برای دوری از هرگونه تنش و بدبینی حاکمان وقت نسبت به شیعیان می باشد. سید چنین می نویسد: «بدان ای فرزندم محمد که خداوند بزرگ آن چه را که به او محتاج هستی و آن چه در تعظیم و تکریم او تو را افزون می کند به تو بنمایاند، داخل شدن با والیان اگر چیزی باشد که مسلمان را در شرافت دنیایی اش بالا ببرد من با داخل شدن در دستگاه آنان، این شرف را برای تو آباد می کردم و با قبول این کار آرزویت را برآورده می ساختم اما این کار خلاف سیره گذشتگان است و ننگ است بر کسی که وارد چنین جریانی شود.» (سید بن طاووس، ۱۴۱۲، ۱۷۲).

کتابنامه

- ابن زهره، محمد بن حمزه (۱۹۶۲)، غایه الاختصار فی البیوتات العلویه المحفوظه من الجار، تحقیق محمدصادق بحر العلوم، نجف، منشورات المطبعه الحیدریه
- ابن ادیس حلی، محمد بن احمد (۱۴۱۰)، السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی، قم: موسسه النشر الاسلامی
- افندی الاصبهانی، میرزا عبدالله (۱۴۰۳)، ریاض العلماء و حیاض الفضلاء، تحقیق سید احمد حسینی، بی جا
- ابن مطهر حلی، علی بن یوسف (۱۴۰۸)، العدد القویه لدفع المخاوف الیومیه، تحقیق سید مهدی رجائی، قم: منشورات آیت الله مرعشی
- اشمیتکه، زابینه (۱۳۷۸)، اندیشه های کلامی حله، مشهد: آستان قدس رضوی
- اعرجی، سید زهیر (۱۳۴۱)، مناهج الفقها، فی المدرسه الامامیه، نشریه تراثنا، سال ۲۶، عدد ۳ و ۴۱
- ابن زهره، حمزه بن علی و بهادری، ابراهیم (۱۴۱۷) غنیه النزوع الی علمی الاصول و الفروع، قم، ایران: موسسه امام صادق (ع)
- ابن مشهدی، محمد (۱۴۱۹)، المزار، تحقیق جواد القیومی، طهران: موسسه آفاق
- امین عاملی، محسن (بی تا)، اعیان الشیعه، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات
- بحرانی، یوسف بن احمد (بی تا)، لولو البحرین فی الاجازات و تراجم رجال الحدیث، قم: موسسه آل البیت لاحیاء التراث
- بروجردی، علی (۱۴۱۰)، طرائف المقال، تحقیق سید مهدی رجائی، بی جا، بی نا
- تهرانی، یوسف (بی تا)، الحدائق الناضره فی احکام العتره الطاهره، قم: موسسه نشر اسلامی

جعفریان، رسول (۱۳۹۰)، تاریخ تشیع ایران از آغاز تا طلوع دولت صفوی، تهران: نشر علم
حاجی خلیفه، مصطفی بن عبدالله (۱۹۴۱)، کشف الظنون عن اسامی الکتب و الفنون، بغداد: مکتبه المثنی
خفاجی، ثامر کاظم (۱۴۲۸)، من مشاهیر الاعلام الحله الفیحاء الی القرن العاشر الهجری، قم: مکتبه آیه الله
المرعشی النجفی

خوئی، عبدالقاسم (۱۴۳۰)، معجم رجال الحدیث و تفضیل طبقات الرواه، قم: منشورات آیت الله خوئی
حر عاملی، محمد بن حسن (۱۳۶۲)، امل الامل، قم: دارالمکتب الاسلامیه.
حلی، حسن بن یوسف، (۱۴۱۳)، مختلف الشیعہ فی احکام الشریعہ، قم: دفتر انتشارات اسلامی
همو، (۱۹۸۲)، نهج الحق و کشف الصدق، لبنان، دارالکتب لبنانی
همو (بی تا)، جذبہ ولایت، ترجمہ منہاج الکرامہ فی معرفہ الامامہ، نگارش احمد حسینی چالوسی، تهران:
معراج.

همو (۱۴۱۳) کشف الیقین فی فضائل امیرالمومنین، تحقیق علی آل کوثر، قم، مجمع احیاء الثقافہ الاسلامیه،
همو (۱۴۱۴)، تذکرہ الفقہاء، چاپ اول، بی جا، موسسه آل البيت (ع) لاحیاء التراث
همو (۱۳۸۷ ش) الاسرار الخفیہ فی العلوم العقلیہ، قم: بوستان کتاب
سید بن طاووس، علی بن موسی (۱۴۱۲)، کشف المحجہ لثمرہ البہہ، قم: مکتب الاعلام الاسلامی
سید بن طاووس، علی بن موسی (۱۴۰۹)، اقبال الاعمال، تهران: دارالکتب الاسلامیه
صادقی، مصطفی، ملاحم ابن نادى و ملحمہ
ضیایی، غلام محمد و میرزایی، عبدالاحمد (۱۴۰۰)، مقایسه روش استنباط علامہ حلی در مختلف الشیعہ و
ابن عابدین حنفی در رد المختار علی در المختار، پ***وهش های تطبیقی فقہ مذاہب اسلامی،
دوره ۳ شماره ۱

عظیمی، حبیب الله. (۱۳۸۵)، تاریخ فقہ و فقہا، انتشارات اساطیر، تهران، ج اول
علم الهدی، محمد صادق، alamolhoda
گلبرگ، اتان، بی تا، کتابخانہ ابن طاووس، مترجم: سید علی قرائی، رسول جعفریان، قم: صدرا
طاهری پور، زهرا (۱۳۹۶)، اوضاع سیاسی، اجتماعی و تمدنی حله (از سده پنجم تا سده نهم هجری)، تهران:
دهکده هوسم

طهرانی، شیخ آغا بزرگ (۱۳۹۸)، الذریعہ الی تصانیف الشیعہ، تهران: المکتبه الاسلامیه
فیض، علیرضا، (۱۳۵۸)، فقہ مقارن چاره جویی و تلاش برای رفع اختلافات فقہی، مقالات و بررسی ها،
شماره ۳۲ و ۳۳.

قمی، عباس (۱۴۱۴)، سفینہ البحار، قم: دار الاسوہ للطباعہ و النشر
کرکوش حلی، یوسف (۱۳۸۵)، تاریخ حله، قم: منشورات شریف رضی

نقش حوزه حله در توسعه فرهنگ آموزش تطبیقی (زهرا طاهری پور و دیگران) ۲۱۷

محقق حلی، نجم الدین ابی القاسم جعفر بن الحسن (۱۳۶۴)، المعترف فی شرح المختصر، قم: موسسه سید الشهدا

مطهری، مرتضی، (بی تا)، کلیات علوم اسلامی، قم: انتشارات صدرا

موسوی بجنوردی، محمد کاظم (۱۳۸۳)، دائره المعارف بزرگ اسلامی جلد سوم، تهران: مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی

یعقوبی، احد بن ابی یعقوب (بی تا)، تاریخ یعقوبی، بیروت: دارحادر

خیر الدین الزرکلی (۲۰۰۲). الأعلام. بیروت، لبنان: دار العلم للملایین. ط پانزدهم.

جمعی از بزرگان، تاریخ الفقه و تطوراته (المنتخب)، بی جا، بی نا، بی تا.

الکندی، حسین جوید (۲۰۲۳م) الجوانب المنسیه من جهود علماء الحله السیفیه، دار الولاء لصناعة النشر، بغداد، ط اول.

